

ÇULPAN, Cevdet

Cevdet
Çulpan

cephesinde, ardından Gelibolu'da savaşta katıldı. Mütareke'den sonra Trakya'da Kırklareli Garnizonu'nda bir süre görev yaptı. Düşmanın Trakya'yı işgal teşebbüsü üzerine Edirne'nin savunmasında bulundu, arkasından da durum icabı kırtası ile birlikte Bulgaristan'a iltica etti. Bir müddet sonra İstanbul'a döndü, buradan İnebolu yoluyla Anadolu'ya geçerek batı cephesine katıldı.

İstiklâl Savaşı'nda 15. Tümen'in çeşitli birimleriyle Tümen Karargâhi Harekât Şubesi'nde görev aldı. Kütahya-Tavşanlı çarpışmalarında, Sakarya, Muharebesi'nde ve 26 Ağustos Tınaztepe harekâtında bulundu ve İzmir'in kurtuluşundan sonra yüzbaşılığa terfi etti. Zaferden sonra Harp Akademisi'ne girerek 1929'da kurmay subaylığa yükseldi ve Genelkurmay Başkanlığı Harekât Şubesi'nde görevlendirildi. 1931'de binbaşı oldu. 1938'de yarbaylığa, 1940'ta albaylığa yükseldi. 1946'da tuğgeneral oldu. 1935-1948 yılları arasında aralıklarla sekiz yıl kadar Harp Akademisi'nde öğretmenlik yaptı. 1948'de tümgeneral olan Çulpan 1951'de kendi isteğiyle emekliye ayrıldı.

I. Dünya Savaşı harp madalyası ile İstiklâl madalyasına sahip olan Cevdet Çulpan, 1951'den sonra kendini sanat tarihine vererek bu dalda ciddi bir araştırmacı olmuştur.

Eserleri. Cevdet Çulpan, yabancı dillere hâkimiyeti, ileri derecede merakı ve bitmeyen enerjisiyle sanat tarihi alanında çeşitli eserler kaleme almıştır. 1. *Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihlerinde Serviler* (I-II, İstanbul 1961). Uzun yıllar yaptığı araştırmalar sonucu servi motifi hakkında çok geniş bir malzeme dosyası oluşturan yazar, bu malzemenin sadece bir bölümünü kullanarak eserini yazmıştır. Birinci kitap "Başlangıç", "An-

tik Devirlerde Servi", "Tıp Tarihinde Servi", "Bizanslılarda Servi", "Türklerde Servi", "Ekler" ve "Resimler" bölümlerinden; ikinci kitap "Servi ile İlgili Çeşitli Bilgiler", "İlahiyatta, Tarikat ve İbadet Eşyasında Servi", "Edebiyatta Servi", "Çeşitli Sanat Kollarında Servi Motifleri", "Ekler" bölümlerinden oluşmaktadır. 117 fotoğrafın da yer aldığı eser kendi alanında önemli bir boşluğu doldurmuştur. 2. *Türk-İslâm Tahta Oymacılık San'atından: Rahleler* (İstanbul 1968). Eserde rahlelerin yapılışı üzerinde kısaca durulmuş, Türkiye'deki Selçuklu ve Osmanlı devri rahleleriyle Türkiye dışında bulunan toplam seksen beş rahle hakkında kısaca bilgi verilmiş, resimleri eserin sonuna konulmuştur. Yazar rahleler hakkında daha önce *Türk İslâm Tahta Oymacılık Sanatından: Selçuk Devri Bir Kur'an Rahlesi, XIII. Yüzyıl* (İstanbul 1960) ve *Türk-İslâm Tahta Oymacılık Sanatından: Selçuk Devri Bir Kur'an Rahlesi* (İstanbul 1962) adlı iki broşür de yayımlamıştı. 3. *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)* (Ankara 1975). Yazarın en hacimli ve önemli eseridir. İlerlemiş yaşına rağmen Trakya ve Anadolu'yu dolaşarak üç bölüm halinde hazırladığı eserin birinci bölümünde taş köprüler hakkında genel bilgilere, ikinci bölümde açıklamalara, üçüncü bölümde 164 levha içinde 359 resme yer verilmiştir.

Tosyavîzade Dr. Rifat Osman 1874-1933 Hayatı ve Eserleri (İstanbul 1959) ve *İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi* (İstanbul 1966), Çulpan'ın sanat tarihi alanındaki diğer eserleridir. Ayrıca İstanbul'daki tarihî askerî yapılar üzerinde de çalışan yazar, bu alanda önemli bir boşluğu dolduracak olan eserine ait kîtabe kopyaları, fotoğraf, gravür, plan, harita ve kroki gibi malzemelerle müsveddelerini ölümünden kısa bir süre önce basılmak üzere Ankara'ya göndermiş, ancak eser bugüne kadar basılmadığı gibi müsveddelerinin ne olduğu da öğrenilememiştir.

Cevdet Çulpan'ın bilhassa sanat tarihi konusunda önemli makaleleri de vardır. "Köprülerde (Tarih Köşkleri)" (*Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1968, II, 24-35); "İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi" (*Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 291-299); "XII. yüzyıl Artukoğulları Devri Taş Köprüleri ve Özellikleri" (*Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1970, III, 89-120); "Diyarbakır Kuzeyi Devegeçidi Suyu Köprüsü-Artukoğul-

ları Devri" (*Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1970, III, 287-290) bunların en önemlilerindendir.

Çulpan'ın askerlikle ilgili tercüme ve telif eserleri de şunlardır: *Tabiiye Arazi Meseleleri* (Von Mittelberger'den tercüme, İstanbul 1938); *Orman Muharebesi* (Schindler'den tercüme, İstanbul 1939); *Tümen Muharebe İdare Yeri* (İstanbul 1943); *Kurmay Ödevleri Meseleleri, Sınıf 2* (İstanbul 1944); *Üçüncü Sınıf Kurmay Ödevleri Dershane Meseleleri* (İstanbul 1944).

BİBLİYOGRAFYA :

Semavi Eyice, "Kaybettiklerimiz -E. Tümgeneral Cevdet Çulpan (1898-1982)", *STY*, XIII (1988), s. 215-218.

SEMAYİ EYİCE

ÇUVAŞLAR

Rusya Federasyonu'nda yaşayan bir Türk kavmi.

Çavaş kelimesi Tatarca Çıvaş (Türkçe yavaş) şeklinde olup "sakin, alçak gönüllü, barış sever" anlamındadır. Kendilerini Çavaş diye adlandıran Çuvaşlar'ın çoğu Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde, geri kalanı buraya komşu Tatar ve Başkirt özerk cumhuriyetleriyle Ul'yanovsk (Simbirk) ve Kuybişey özerk bölgelerinde ve dağınık halde Batı Sibirya'da yaşamaktadır. Çuvaş toprakları 24 Haziran 1920'de özerk bölge (oblast), 21 Nisan 1925'te Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Çuvaşskaya ASSR) adı altında özerk cumhuriyet haline getirilmiştir. Çuvaş anayasası 18 Temmuz 1937'de kabul edilmiş ve 2 Haziran 1940'ta Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şurası tarafından onaylanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Çuvaş Özerk Cumhuriyeti yine Rusya Federasyonu'na bağlı kalarak eski durumunu devam ettirmiştir.

Çuvaşlar'ın nüfusu 1.839.228'dir (1989). Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin toprakları 18.300 km² olup kuzeyden Mari Özerk Cumhuriyeti, doğudan Tatar Özerk Cumhuriyeti, güneyden Ul'yanovsk ve batıdan da Gorki özerk bölgeleriyle çevrilidir. Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin başşehri Çeboksarı (Çuvaşça Şupaşkar), öteki şehirleri Alatır, Kanaş, Şumerlya, Asanova, Tsi-vil'sk ve Yadrin'dir.

Çuvaş Özerk Cumhuriyeti toprakları Rus ovasının doğusunda orman ve bozkır kuşağında olup İdil Irmağının orta

kısımının kıyılarında, bilhassa İdil'e dö-
külen Sura ve Sviyaga ırmakları arasın-
da yer alır. Bu toprakların denizden yük-
sekliği 100 - 244 m. arasında değişir.
Akarsu bakımından zengin olan bölge-
nin en büyük ırmağı İdil (Volga) ve Sura,
Tsvil gibi kollarıdır. Yazları ılık, kışları
soğuk ve uzun geçen bir ılıman kara ikli-
minin hâkim olduğu ülkede genellikle
çam ve yaprak dökken çeşitli ağaçların
oluşturduğu zengin ormanlar bulunur.

Çuvaşlar iki ana gruba ayrılır. Fin ka-
vimleriyle ortaklaşa birçok etnik ve kül-
türel özelliklerini korumuş olan Viryal
denen Yukarı Çuvaşlar, Çuvaş toprakla-
rının kuzeybatı yörelerinde Kozmodem'-
yansk, Çeboksarı, Yadrin, Kurmuş ve Tsi-
vil'sk bölgelerinde yaşarlar. Anatri deni-
len Aşağı Çuvaşlar ise Çuvaş toprakları-
nın güneydoğu yörelerinde, Tsvil'sk böl-
gesinin güneyinden başlayarak Tetyu-
şi'den Ul'yanovsk vilâyetine kadar uzan-
an bölgelerde bulunurlar. Aşağı Çuvaş-
lar'ın ekseriyetini Hirti Çuvaşsem (Kır Çu-
vaşları) adı verilen kalabalık bir grup oluş-
turur. Yapılan araştırmalar, bunların Orta
Asya'daki Türk bölgelerine has bozkır
kültürünü taşıdıklarını göstermiştir.
Çuvaşlar orta boylu, yuvarlak kafalı, dar
alınlı, çıkık elmacık kemikli, kara gözlü,
siyah saçlı, sakın yaratılışlı, zeki ve çalış-
kan insanlardır.

Çuvaş topraklarının % 50'sinde tarım
yapılır. Kalan topraklar orman ve çayır-
larla kaplıdır. Tarım alanlarında hubu-
bat, patates, keten yetiştirilir. Halkın ge-
çim kaynağı köylerde ormanlık, tarım
ve hayvancılıktır. Ağaç sanayiyle özellikle
Kozlovka ve Şumerlya'da gelişmiştir.

Tarih. Çuvaşlar'ın eski dönemlerine
ait yeterli bilgi yoktur. Yazılı kaynaklar-
da haklarında bilgi olmaması, menşele-
rine dair çeşitli görüşlerin ortaya atıl-
masına sebep olmuştur. Nitekim bir Çu-
vaş atasözü, "Çávaş kënëkine ëne šinë"
(Çuvaş kitabını inek yemiş) diyerek kendi
geçmişlerine ait yazılı bilgilerin kaybol-
duğunu ifade eder. Aralarında dolaşan
rivayetlere göre çok eski zamanlarda Ka-
radeniz'in kuzey sahillerinden göç etmiş-
ler, geçit vermeyen sık ormanlarda do-
laşarak şimdiki yurtlarına gelmişlerdir.
Çeremisler'in Çuvaşlar'a "Kuruk-mari"
(dağ adamı) demeleri de bu rivayeti des-
tekler mahiyettedir.

Rus kroniklerinde Çuvaşlar'ın adı XVI.
yüzyıl başlarında (ilk defa 1521'de) geç-
meye başlamış olmakla birlikte tarihleri
daha gerilere gider. Milâttan sonra IV.

yüzyılda Orta Asya'dan İdil'in batısına
göç eden Bulgarlar'ın soyundan geldik-
leri yapılan filolojik ve tarihî araştırmal-
arla açıklık kazanmıştır. Orta İdil bölge-
sinde kurulan Bulgar Devleti'nin hâkimi-
yeti altına giren Çuvaşlar, IX. yüzyılın son-
larına doğru Türkistan'dan ve diğer İslâm
ülkelerinden İdil'e gelen tüccarların
etkisiyle ilk defa İslâmiyet'i tanıdılar. Bul-
gar Devleti'nin Moğollar tarafından yı-
kılmasından sonra (XIII. yüzyılın ilk yarısı)
Altın Ordalılar'ın hâkimiyetlerine giren
Çuvaşlar, XV. yüzyılın başlarında Altın
Orda Devleti küçük gruplara bölünüp Ka-
zan Hanlığı kurulduğunda (1437) bu han-
lığın sınırları içinde kaldılar. Rus Çarı Kor-
kunç İvan Kazan Hanlığı'na son vererek
topraklarını işgal edince (1552) Çuvaşlar
önceleri Ruslar'a karşı ayaklandılar, fakat
1556'da teslim oldular. Bu tarihten
itibaren Ruslar'ın Çuvaşlar üzerindeki
hâkimiyeti başladı ve kesintiye uğramak-
sızın günümüze kadar devam etti. Rus
idaresi Çuvaşlar'ın Ortodokslaştırılması
için çok çalıştı. Bu maksatla bazı misyonerler
Çuvaşça öğrenmiş ve İncil'i bu dile
çevirmişlerdir. Rus yetkililerin baskısı
ile Ortodoks mezhebi bölgede resmî din
olarak kabul edilmesine rağmen millî
geleneklerine son derece bağlı olan Çu-
vaşlar eski dinlerini gizlice devam ettir-
mişler, ancak bunlardan kuzeyde yaşa-
yan bazıları Hıristiyanlığı benimsemişler-
dir. Bilhassa XVIII ve XIX. yüzyıllarda Or-
todoks olmaları hususunda Çuvaşlar üye-
rinde büyük baskılar uygulanmıştır.

XX. yüzyılın başlarında Çuvaşlar Rus-
lar'a karşı ayaklandılarsa da başarı sağ-
layamadılar. İhtilâlden sonra Mart 1917'-
de Çeboksarı'da Sovyet iktidarı kuruldu
ve yeni idare Mayıs 1918'de bütün Çu-
vaş toprakları üzerinde hâkimiyet sağladı.
Ardından Çuvaşlar'ın yaşadıkları ülke
Rusya Federasyonu içinde Çuvaş Özerk
bölgesi ilân edildi (24 Haziran 1920).

Dil. Çuvaşça ses özellikleri, gramer ya-
pısı ve kelime hazinesi bakımından Türk
lehçeleri arasında özel bir yere sahiptir.
Bu sebeple Türkologlar Çuvaşça üzerinde
önemle durmuşlar ve onun Türk leh-
çeleri arasındaki yerini belirlemeye çalış-
ırken farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.
W. Radloff, Çuvaşça'nın Türkçeleşmiş bir
Fin-Ugur dili olabileceği ihtimali üzerinde
dururken J. G. Ramstedt ve N. Poppe,
Çuvaşça'nın Türkçe ile Moğolca ara-
sında köprü vazifesi yapan üçüncü bir
dil olduğu görüşünü savunmuşlardır. G.
Clouston, J. Benzing, G. Doerfer, D. Sinor

gibi araştırmacılar ise Çuvaşça'nın ayrı
bir dil değil ses, gramer ve kelime hazi-
nesi bakımından birçok ayrılıklar göster-
se bile Türk dilinin bir lehçesi olduğu gö-
rüşünü benimsemişlerdir.

Çuvaşça'ya ait belgeler XVIII. yüzyıl-
dan kalmıştır. Ayrıca Rus kaynaklarında
daha eski çağlardan kalma bazı Çuvaşça
isimlere rastlanmıştır. XIX. yüzyıl Tatar
âlimlerinden Hüseyin Feyzhanov 1863
yılında, Volga (İdil) Bulgarları'nın XIII-XIV.
yüzyıllardan kalma mezar kitâbelerinde
geçen "çiyeti cür" (yedi yüz) kelimelerinin
Tatarca "citi yüz" (yedi yüz) ibaresine te-
kabül ettiğini ortaya koymuştur. Ayrıca
bu ibarenin o devirde kitâbelerde geçen
Çuvaşça bir sayı adı olabileceğini söyle-
yerek Volga Bulgarları'nın dili ile Çuvaş-
lar'ın dili arasında büyük benzerlikler bu-
lunduğunu ispat etmiş ve bu dilin Volga
Bulgarcası'nın bir devamı olduğunu ileri
sürmüştür ("Tri nadgrobnih bulgarskih
nadpisi", *İzvestiya Imperatorskogo Arheo-
logičeskogo Obşcestva*, Sankt-Petersburg
1863, IV, 395-404). İdil Bulgarları bu me-
zar taşlarında Arap harflerini kullanmış-
lardır. Daha sonra Çuvaşlar arasında Rus
(Kiril) alfabesi kullanılmaya başlanmıştır.
XIX. yüzyılda Çuvaş yazarı İvan Yakovle-
viç Yakovlev Rus alfabesine dayalı, Çu-
vaşça'nın ses özelliklerine uyan yeni bir
yazı sistemi geliştirmiştir. Bugünkü Çu-
vaş alfabesi Yakovlev'in meydana getir-
diği alfabenin biraz değiştirilmiş şeklin-
den ibaret olup otuz dört harf ve iki yar-
dımcı işareten oluşmaktadır. Çuvaş ya-
zı dili bu yazı sistemiyle gelişmeye baş-
lamıştır. Çuvaşça iki ana kola ayrılmak-
tadır: Anatrilere'in konuştuğu Aşağı Çu-
vaşça ve Viryallar'ın konuştuğu Yukarı
Çuvaşça. Bugünkü Çuvaş yazı dili Aşağı
Çuvaşça'ya dayanmaktadır. Coğrafi sı-
nıflandırmaya göre Çuvaşça Batı Türk
lehçeleri arasında sayılırsa da dil özel-
liklerine göre yapılan tasnifte "r" grubu
içerisinde yer alır. Ana Türkçe ile karşı-
laştırıldığında Çuvaşça'nın ses yapısında
önemli değişiklikler olduğu görülür. Ayr-
rıca isim ve fiil çekimi bakımından da
öteki Türk lehçelerinden önemli ölçüde
ayrılır (bk. *İA*, XII/2, s. 527-529).

Çuvaşça'nın dil yapısı gibi kelime ha-
zinesi de Türk lehçeleri arasında farklı
bir durum gösterir. Çuvaşça'da Türk di-
linin en eski tabakası sayılabilecek ni-
telikte pek çok kelime yanında Arapça,
Farsça, Tatarca, Rusça, Çeremisçe ve Mo-
ğolca, ayrıca hangi dilden alındığı bilin-
meyen kelimelere de rastlanır. Bunlar

ÇUVAŞLAR

özellikle İdil bölgesinde yaşayan kavimlerle kurulan komşuluk, kültür ve ticaret münasebetleri yoluyla girmiştir. Çuvaşça'dan da özellikle Macarca, Çeremisçe, Votyakça ve Zuryanca gibi dillere pek çok kelime geçmiştir. Bunlar daha çok evcil hayvanlar, tarım, bahçecilik, hayvancılık, ev eşyası, el sanatları, alım satım, giyim kuşam, sosyal kuruluşlar ve yazı ile ilgili olan kelimelerdir.

Çuvaşça ile ilgili çalışmalar XVIII. yüzyıldan beri sürmektedir. Daha sonra birçok araştırmacı Çuvaşça üzerinde çalışmış, bu dilin gramerini ve sözlüğünü yazarak Çuvaşça'nın dil, folklor gibi çeşitli konularını açıklığa kavuşturan önemli çalışmalar yapmıştır. Eski Sovyetler Birliği'nde N. İ. Aşmarin, N. K. Dimitriev, V. G. Egorov, M. Ya. Sirotkin, M. İ. Skvortsev; Macarlar'dan J. Budenz, B. Munkácsi, Z. Gombocz, Gy. Németh; Finler'den Y. Wichmann, H. Paasonen, G. J. Ramstedt, M. Räsänen; Danimarkalı V. Grönbech ile oğlu K. Grönbech; Almanlar'dan J. Benzing, B. Scherner; Ukraynalı Omeljan Pritsak gibi pek çok Türkolog Çuvaşça üzerinde çalışmıştır.

Kültür ve Edebiyat. Çuvaşlar'ın gelenek ve göreneklerinde eski inançlarına ait pek çok ize rastlanmaktadır. Çuvaş halk inancında "Turâ" su, ateş, yel, toprak, güneş, ay, yıldırım gibi birçok tabii kuvvette hükmeden tek bir varlığın adı olup eski Türkçe'deki Tengri (Tanrı) kelimesinin Çuvaşça'daki şeklidir. Eski Türkler'de Tengri hem "Tanrı" hem "gökyüzü" anlamındaydı. Çuvaşlar'da ise Turâ sadece İslâm inancındaki Allah kavramı karşılığı olarak kullanılmaktadır. Turâ'nın hizmetinde "pireşti" (Far. ferîşteh "melek") denen iyi ruhlar bulunur. "Esrel" (Ar. Az-râil) ismi Tatarca yoluyla Çuvaşça'ya geçmiştir ve her zaman ölümü hatırlattığı için daha çok beddua şeklindeki sözler içinde kullanılır.

Çuvaşlar'ın dinî hayatında, folklorunda, kişi ve yer adlarında İslâmiyet'in tesiriyle yerleşmiş yüzlerce Arapça ve Farsça kelime bulunmaktadır. Bunların bazıları asıl anlamından farklı bir mânada kullanılmaktadır. Meselâ Farsça peygamber kelimesi Çuvaşça'da "pihampar" şeklini almıştır. Pihampar, Çuvaşlar'da insanlara iyi özellikler bahşeden, sürüleri koruyan bir ruh olarak bilinir. Eskiden pihamparın ekinleri de koruduğuna inanılır, "kurtların beyi" diye kendisinden korkulduğu için ona kurban sunulurdu. Çuvaş şairi M. F. Fedorov, meşhur Ar-

şurri adlı manzumesinde (Simbirsik 1908) pihamparı insanlara iyi özellikler kazandıran, sürüyü yırtıcı hayvanlardan koruyan bir ruh şeklinde tasvir eder.

"Aşapatman" Çuvaşça'ya, Hz. Muhammed'in hanımı Âişe ile kızı Fâtıma'nın isimlerinin birleşerek Tatarca'ya giren Aysa - Fatman şeklinden geçmiştir. Aşapatman Çuvaş folklorunda altın saçlı, inci dişli, gaipten haber veren, insanları her türlü kötü büyülere karşı koruyan ve çevresi sık ormanlarla çevrili yuvarlak bir göl içinde oturan bir kadın olarak tasavvur edilir.

"Ahâr samana" (Ar. âhirü'z-zamân) Çuvaşça'da "ahiret günü, dünyanın sonu" anlamında olup bu dile Farsça ve Tatarca aracılığı ile geçmiştir. Çuvaş halk inancına göre ahâr samanada dünya kıpırmızı bir yığın halinde yanacak, ölümler direcek, bütün insanlar müthiş bir mahkemeye çağırılacaktır. Yine Tatarca yoluyla geçmiş olan Arapça kıyamet kelimesi Çuvaşça'da "hâyamat" şeklini almıştır ve "ölümünden sonra dirilme, ahiret günü, mahşer" anlamlarında kullanıldığı için ahâr samana ile aynı halk inancını ifade etmektedir.

Çuvaş folklorunda varlığını sürdüren "hârpan" (kurban), "mazar puşê" (mezar başı), "şuytan" (şeytan), kiremet (kerâmet) vb. pek çok kavram İslâm dininin tesiriyle yayılmış kiltlerin izleridir.

Çuvaş kişi adlarında Arapça ve Farsça asıllı olanlar pek çoktur. Aytar (Haydar), Ali, Arân (Hârûn) Ehmets (Ahmed), Elime (Âlime), Emine, Emir, Epsnesir (Abdünnasr), Epselim (Ebû Selim), Epterüş (Abdurrahman), Etêl (Âdil), İskak (İshak), Kelistan (Gülistan), Pesulla (Feyzullah), Ristem (Rüstem) bunlardan bazılarıdır.

Çuvaşlar'ın ataları olan İdil Bulgarları arasında okuma yazma bilenler var idiyse de yazının halk arasında yaygın olarak kullanıldığı söylenemez. Eski Çuvaşça olarak adlandırılabilen İdil Bulgarcası'ndan günümüze ulaşan metinler, sadece XIII-XIV. yüzyıllardan kalma mezar taşlarındaki Arap harfleriyle yazılmış olan klişeleşmiş sözlerdir. Bunlar Arapça ve eski Çuvaşça sayılan Bulgar Türkçesi karışımı metinlerdir. Bazı kaynaklarda, Bulgarlar arasında XII. yüzyılda kadılık, imamlık ve şeyhlik yapmış olan Ya'küb b. Nu'mân adlı kişinin bir Bulgar tarihi yazdığı zikrediliyorsa da böyle bir eser henüz ele geçmemiştir. İdil Bulgarları arasında X. yüzyıl başlarında İslâm dini yayılmaya

başladı ve bu faaliyet, Bulgar Hanı Şelkey oğlu Almış'ın ricası üzerine Abbâsi Halifesi Muktedir-Billâh'ın gönderdiği elçi maiyetindeki din âlimleri ve mimarların 922 yılında Bulgar ülkesine varmasıyla daha belirgin bir resmîyet kazandı. Din esaslarını öğrenme gayesiyle okuma yazma öğrenenlerin sayısı çoğaldı. Ancak bu kültür faaliyeti halk kesimine yayılmadı ve birkaç yüzyıl sonra okuma yazma halk arasında tamamen unutuldu. Yazıya yabancılik XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etti.

Çuvaşlar, 1552'de Kazan'ın zaptedilmesiyle diğer kavimlerle birlikte Rus Çarlığı'nın hâkimiyeti altına girdiler. Dinî ve millî hayatlarını 200 yıl kadar serbest bir şekilde sürdüren Çuvaşlar, 1740'tan itibaren Rus Ortodoks Kilisesi'nin baskısı altında zorla Hıristiyanlaştırıldılar. Kilise yetkilileri Çuvaşlar'a Hıristiyanlığı öğretmek amacıyla önce 1769'da bir Çuvaşça gramer, sonra da özellikle 1804-1832 yılları arasında Çuvaşça bazı dinî eserler yayımladılar. Bu bakımdan Çuvaş yazı dilinin başlangıcı, misyonerlerin Çuvaşlar arasında Hıristiyanlığı yayma faaliyetleriyle yakından ilgilidir.

Çuvaş edebiyatının ilk yazılı örneklerini, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kilisenin desteğiyle sağlanan misyoner yayınları oluşturur. Bunlar Çuvaşça yazılmış akaide ve ibadete dair kitaplar, azizlerin hikâyeleri, İncil'in bazı bölümlerinin Çuvaşça'ya tercümeleridir. 1917 Rus İhtilâli'ne kadar basılan 564 Çuvaşça eserin yarısından fazlası dinî muhtevalıdır. Bu eserlerin dillerinin sade, fiyatlarının ucuz olması, halkın okumaya ve bu yolla kendi dilinde açılan edebî bir yola yönelmesine imkân sağlamıştır.

Kahramanlık destanları, türküler, mäsalları, atasözleri ve bilmece bakımdan Çuvaşlar zengin bir halk edebiyatı geleneğine sahiptirler. Bu alanda ilk yayınları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren A. A. Fuchs, V. Sboev, S. M. Mihaylov ve N. İ. Zolotnitskiy yapmıştır. Daha sonra bu yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında bilhassa N. İ. Aşmarin, İ. N. Yarkin, G. Timofeev, Finlandiyalı H. Paasonen ve Macar Gy. Mészáros, çok değerli halk edebiyatı malzemeleri derleyerek bunları neşretmişlerdir.

Çuvaş edebiyatı en eski dönemlerden beri halk edebiyatının sözlü mahsulleriyle varlığını sürdürürken okuma yazmanın Çuvaşlar arasında yayılması ve tahsil yoluyla Rus edebiyatını tanıyanla-

rın çoğalması, halk edebiyatı dışında bir de Rus edebiyatından Çuvaşça'ya tercüme yapılmaması genç Çuvaş edebiyatı için yeni örnekler oluşturdu. Y. Yakovlev ve öğrencileri, A. S. Puşkin, L. N. Tolstoy, M. Yu. Lermontov, N. A. Nekrasov, İ. A. Krilov gibi pek çok tanınmış Rus şair ve yazarın eserleri Çuvaşça'ya çevrildi ve bunların birçoğu okul kitaplarında yer aldı.

Çarlık devrinde İdil bölgesindeki siyasî olaylara paralel olarak edebî alanda da bazı gelişmeler kaydedildi. Özellikle folklor ve mitolojiyle ilgilenme, yazı dilinin gelişmesine hizmet eden misyoner yayınları ve Rus edebiyatından yapılan tercüme sayesinde Çuvaş şiir ve nesrinin ilk örnekleri meydana getirildi. Bunlar arasında Mihail F. Fédorov'un 1879-1880 yıllarında kaleme aldığı *Arşurri* (orman ruhu) adlı manzume Çuvaş şiirinin, İ. N. Yurkin'in 1889-1890 yıllarında yazdığı, Çuvaş köy hayatını anlatan ve bir tür sosyal tenkit mahiyetinde olan hikâyeleri ise Çuvaş nesrinin ilk örnekleri olarak kabul edilir.

1905 yılındaki ihtilâl ile gelen serbestlik ortamında, o yılın sonlarında Kazan'da Çuvaşça ilk haftalık gazete *Hıpar* (haber) yayımlandı. Fakat gazete sosyal ihtilâlcî fikri temsil ettiği gerekçesiyle 1907 yazında kapatıldı. Çok kısa süren yayın hayatına rağmen *Hıpar* Çuvaş millî edebiyatının oluşmasında önemli görevler üstlendi. Serbestlik yanlısı eski ve yeni nesle mensup birçok Çuvaş şair ve yazarı bu gazeteyi desteklediler ve çalışmalarını bu gazetede yayımlama imkânı buldular. Bunların arasında Ya. Turhan, T. Krillov, N. Kuz'min, M. F. Akimov, T. S. Semenov, N. İ. Polorussov gibi tanınmış şair ve yazarlar sayılabilir.

Rus İçişleri Bakanlığı'nın *Hıpar* gazetesini kapatması ve Çuvaşça kitapları sansüre tâbi tutması, bazı Çuvaş yazarlarının evvelce neşredilmiş eserlerini başka adlar altında yayımlayarak yeni bir seri başlatmalarına sebep oldu (meselâ bk. *Skazki i predaniya çuvaşa* [Çuvaş masalları ve efsaneleri], Simbirsk 1908). Bu dönemde şair ve edebiyat tarihçisi N. V. Vasil'ev'in ilk Çuvaş edebiyatı tarihi (Simbirsk 1930) ve M. Fédorov'un 1879-1880'de yazdığı *Arşurri* adlı manzumesi ilk defa yayımlandı (Simbirsk 1930). 1909-1917 yılları arasında Çuvaş edebiyatı Çarlık Rusyası'nın baskısı altında bir gelişme gösteremedi. Bununla birlikte bu politik baskı döneminde durgunlaşan ede-

biyatın canlanması için bazı çalışmalar yapıldı. V. Şupossinni 1911'de Kazan'da yedi şiirden oluşan küçük bir antoloji hazırladı. T. Krillov da daha önce *Hıpar*'da yayımlanmış olan *Tırpul pulnâ şul* (verimli yıl) adlı hikâyesiyle bazı makalelerini ayrı bir kitap halinde yayımladı (Kazan 1911).

1917-1920 yılları arasında ihtilâlin getirdiği karışıklık ve iç mücadeleler edebî faaliyetler için hiç de verimli olmadı. 1917 Nisan sonlarında *Hıpar* gazetesi tekrar çıkmaya başladı. Burada M. F. Akimov'un *İlyuk*, F. P. Pavlov'un *Sutra* (mahkemede) ve *Yalta* (köyde), Efremov'un *Puyan Karuk*'u (zengin Karuk) gibi dram ve komedi türünden bazı eserler yayımlandı.

Şubat 1918'de Kazan'da *Kanaş* adlı bir gazete yayımlanmaya başlandı. Bunu kısa ömürlü ve az sayıda basılan *Çuhânsen Sassi*, *Hêrlê Saltak*, *Sênê Purânâş*, *Sutalla*, *Heresçen Sâmahê*, *Yultaş*, *Ana* gibi gazeteler takip etti. Çuvaşça ilk siyasî, ilmî, edebî sanat dergisi olan *Şurâmpuş* (doğuştan) 1919'da neşredildi. Ancak bu gazete ve dergilerden *Kanaş* ve *Ana* gibi birkaçı dışında hemen hepsinin yayın hayatı 1920 yılı için de sona erdi.

1920'ye kadar millî ve mahallî bir hüviyeti olan Çuvaş edebiyatı, 1920'den itibaren Sovyetler Birliği'ndeki diğer milletlerin edebiyatı gibi Sovyet politikasına paralel bir yol izlemek zorunda kaldı. Bu zamana kadar millî ve mahallî değerleri işleyen Polorussov, Vasil'ev, Kuz'min, Zaytsev, Efimov, P. N. Osipov ve daha başka birçok yazar Sovyet edebiyatını benimsedi. G. Komissarov ve M. Yur'ev gibi romantik ve millî bir özlemle geçmişi idealize eden şairler ise suskun kalmayı tercih ettiler. 1920'li yıllarda yazı hayatına başlayan gençler yazılarını devletin resmî politikasında geçerli olan edebî ortama uyararak yazdılar.

Şiirleri ilk defa 1928'de toplanıp yayımlanan Mihail K. Kuz'min, Sovyet devri Çuvaş şiirinin kurucusu olarak kabul edilir. Bu dönemin tanınmış bir başka şairi de daha çok ihtilâlcî fikirleriyle meşhur olan N. İ. Polorussov'dur. 1921'den itibaren gazete ve dergilerde yayımlanan şiirleriyle tanınan Semen Vasil'ev'iç'in şiirlerinin odak noktasını halkın hürriyeti fikri oluşturmaktadır. *Hên-hur ayeñçe* (işkençe ve baskı altında) adlı şiirinde XVIII. yüzyıl sonlarındaki Çarlık idaresi, *Sama-na* (zamane) adlı şiirinde ise Rus zulmü-

ne karşı verilen mücadele anlatılır. Pedagog olduğu halde şairlik yönü ağır basan P. P. Huzangay şiirlerinde Çuvaş mitolojisine, eski Çuvaş masallarına, gelenek ve göreneklerine olan hasret ve özlemi dile getirmiştir.

1930 yılından itibaren Çuvaş edebiyatı, verdiği eserlerin hem sayısı hem hacmi bakımından hızlı bir gelişme gösterdi. Dışa kapalı ve baskıya dayanan siyasî bir idarenin isteklerine aykırı bir eserin yayımlanması mümkün olmadığından bu dönemde meydana getirilen pek çok eserin edebî değerini tayin etmek oldukça güçtür. Bununla birlikte İ. Tuktaş'ın Şupaşkar'da 1932'de neşredilen *Vâkâr sırmı* (öküz vadisi) ve A. F. Talvir'in ihtilâl öncesindeki Çuvaş köy hayatını anlattığı *Lyudi iz Batır-Yala* (Batır köyü halkı) gibi eserlerin edebî açıdan yüksek seviyede eserler olduğu söylenebilir. Bu dönemde Çuvaşça'ya Rusça'dan ve başka dillerden yüzlerce eser tercüme edildiği gibi Çuvaşça'dan da Rusça'ya ve başka dillere çeviriler yapılmıştır.

Çuvaş tiyatrosu ilk defa Kazan'da, Ostrovskiy'nin *Gönlünce Yaşama* (1917) adlı oyununun İ. S. Maksimov-Koşkinskiy ve Fédorov'un tercümeleriyle başladı. Bunu S. Belaya'nın *İşsizler* ve 1918'de *Köylüler* adlı parçaları takip etti. 1919'da Maksimov-Koşkinskiy denetimindeki amatör grup "Meslek Tiyatrosu" olarak tanındı ve 1920'de yeni kurulan Çuvaş Özerk bölgesinin başşehirine taşındı. Kazan'daki faaliyetin başlangıcından beri Çuvaş tiyatrosu Rus tiyatro eserlerinin yanı sıra Batılı eserleri de sahneye koymaktaydı. Çuvaşça eserlerden *Narspi V. Alager* tarafından, *Pâlharsem* (Bulgarlar) M. Yur'ev tarafından, *Çävâşsem* (Çuvaşlar) ve *Çävâş tuyê* (Çuvaş düğünü) İ. S. Maksimov tarafından, *Trahom yurri* (Trahom şarkısı) ve *Emêr sakki sarlaka* (hayat sandalyesi geniş) P. N. Osipov tarafından, *Sutra* (mahkemede) ve *Yalta* (köyde) F. P. Pavlov tarafından, *Kam ayâpe* (kimin hatası) G. V. Zaytsev tarafından sahneye kondu.

Çuvaş Akademi Tiyatrosu 1918-1953 yılları arasında 160 ödül dağıtmış, bunlardan otuz beşi Rus dram yazarlarına, on ikisi Batılı klasik eser yazarlarına, otuz sekizi Sovyet dramaturglarına, yetmiş beşi orijinal Çuvaş eserlerine verilmiştir. Bu eserlerden *Yalta* 600, *Narspi* 450 defa oynanmıştır. Çuvaş piyes yazarlarından özellikle Arkadiy A. Eşel, N. S. Ayzman, A. Kalgan, V. Rjanov ve Y. G. Uhsay başarılı olmuş kişilerdir.

ÇUVAŞLAR

BİBLİYOGRAFYA :

N. İ. Aşmarin, *Material dlya issledovaniya çuvaşskogo yazıka*, Kazan 1898; a.mlf., *The-saurus linguae Tshuwaschorum*, I-XVII, Kazan-Çeboksarı 1927-50; a.mlf., "Bolgarı i Çuvaşı", *Izvestiya Obshĉe Arkheologi Istorı i Etn.*, sy. 18, Kazan 1902, s. 1-132; Y. Wichmann, *Die tschuwaschischen Lehnwörter in den permischen Sprachen*, Helsinki 1903; H. Paasonen, *Tschuwaschisches Wörterverzeichnis*, Budapest 1908; a.mlf., *Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwaschen*, Helsinki 1949; Gy. Mészáros, *Csuvas népköltési gyűjtemény*, I-II, Budapest 1909-12; M. Räsänen, *Die tschuwaschischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, Helsinki 1920; N. Ya. Zolotov, *Kratkiy očerk poezii çuvaş*, Şupaşkar 1928; *Çuvaşskie skazki*, Moskva 1937; A. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939; J. Benzing, *Kleine Einführung in die tschuwaschische Sprache*, Berlin 1943, s. 1-137; a.mlf., "Tschuwaschische Forschungen", *ZDMG*, sy. 94 (1940), s. 251-267, 391-398; sy. 95 (1941), s. 46-58; sy. 96 (1942), s. 421-470; sy. 104 (1954), s. 386-390; a.mlf., "Das Tschuwaschische", *Ph. TF*, I (1959), s. 695-751; a.mlf., "Das Tschuwaschische", *HOr*, V/

1, Leiden 1963, s. 61-71; a.mlf., "Tschuwaschische Literatur", *Ph. TF*, II (1964), s. 841-861; N. K. Dmitriev, *Russko-çuvaşskiy slovar*, Moskva 1951; V. G. Egorov, *Çávaşla-vıräsla slovar*, Şupaşkar 1954; a.mlf., *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1964; *Çuvaşskie rasskazi*, Çeboksarı 1950; G. V. Yusupov, *Vvedeniye v bulgaro-tatarskiy epigrafiku*, Moskva-Leningrad 1960; M. Ya. Sirotkin, *Çuvaşko-russkiy slovar*, Moskva 1961; J. R. Krueger, *Chuvash Manual*, Bloomington 1961; E. Sarkisyanz, *Geschichte der orientalischen Völker Russlands bis 1917*, München 1961, s. 264-270; N. A. Andreyev, "Çuvaşskiy yazık", *Yazıkı Narodov SSSR II. Tyurkskie Yazıkı*, Moskva 1966, s. 43-65; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 108-118; L. S. Levitskaya, *Istoričeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıka*, Moskva 1976, s. 1-206; B. Scherner, *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*, Wiesbaden 1977, s. 1-231; M. İ. Skvortsev, *Çávaşla-vıräsla slovar*, Moskva 1982; Nuri Yüce, "Çuvaş Folklorunda İslâmî Unsurlar", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi (Bildiriler)*, Ankara 1982, s. 323-327; a.mlf.,

"Einige Bemerkungen über tschuwaschische Sprichwörter", *CAJ*, XXIV/2 (1980), s. 133-137; a.mlf., "Türk Dili ve Lehçeleri", *İA*, XII/2, s. 527-529; a.mlf., "Bulgar", *DİA*, VI, 390-391; Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987; a.mlf., *Volga Bulgar Kitâbeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara 1988; a.mlf., "Türkçe /ş/, Çuvaşça /ś/ ve Moğolca /ç/", *TDAY Belleten* (1986), Ankara 1988, s. 71-75; Z. Gombocz, "Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache", *Mémoires de la Société Finno-ougrienne*, sy. 30, Helsinki 1912, s. 1-251; D. Danilov, "Çuvaşskaya literatura", *BSE*, s. 718-720; N. İ. Uş [Polorussov = Şelébi], "Uksak Timër Pülere ilni séinçen", *Za natsiyonalnuyu svobodu*, sy. 4-6 (Moskva 1944); a.mlf., "Biler Şehrinin Fethi (Çuvaş Halk Destanı)" (trc. J. Benzing), *TDK Belleten*, III/8-9 (1947), s. 126-136; Reşit Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *TM*, X (1951-53), s. 59-140; Hasan Eren, "Çuvaş Dilinin Etymologique Sözlüğü", *TDAY Belleten* (1972), s. 241-265; a.mlf., "Çuvaş Türkçesi", *TA*, XII, 154-162; Ch. Quelquejay, "Çuwash", *EI²* (İng.), II, 69-70; A. Róna-Tas, "Chuvash Religion", *ER*, III, 495-498.

NURI YÜCE